

Osmanlı Devlet Salnamelerinde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1847-1918)

CANAN SEYFELİ
YRD. DOÇ. DR., DİCLE ÜNİVERSİTESİ
cseyfeli@yahoo.com

Özet

Makalenin konusu Osmanlı'nın İstanbul merkezden idare ettiği Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler hakkındadır. Bulgarların 1847-1918 yılları arasında 68 sayı yayımlanmış olan Osmanlı Devlet Salnamelerindeki durumunu ortaya koymaktadır. Amacı Osmanlı resmi yayın organlarında Bulgarlara, Eksarhlığa ve Katolik Bulgarlara bakışını görmektir. Ayrıca Osmanlı ve Bulgar Kiliseleri ile ilgili çalışmalara resmi bakışı ortaya koyarak konunun takibini kolaylaştırarak katkı sağlamaktır. Sonuç olarak Eksarhlığın başına ruhani liderin atamasının yapıldığı 1872'den Balkan Savaşları sonrasına kadar Salnamelerde yer verilmiştir. Metropolitliklerin sayısı 10 ile başlamış, son kayıta ise 29 olarak gösterilmiştir. Bulgar Katolikler ise 1889 yılından itibaren salnamelere kaydedilirken üç ruhani merkeze sahip olup İstanbul'da serpiskoposluk vardır. Sonra Selanik ruhani lideri serpiskopos olurken İstanbul'da ruhani liderliğe yer verilmemiştir. Son salnamede sadece Bulgar Katoliklere yer verilip makamının bulunduğu yer belirtilmemiştir. Bu süreçlerde her iki ruhani hiyerarşide iki ruhani liderin görev yaptığı kaydedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Hıristiyanlık, Bulgarlar, Bulgar Eksarhlığı, Bulgar Katolikler, Osmanlı Devlet Salnameleri, Gayrimüslimler, Osmanlı Gayrimüslimleri İdare Sistemi.

Abstract

The Bulgarian Exarchate and Bulgarian Catholics in the Ottoman State Annuals (Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye) (1847-1918)

The subject of this article is related to conditions of the Bulgarian Exarchate and Bulgarian Catholics between 1847 and 1918 in Ottoman State. I referenced to the Ottoman State

Annuals (Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye) issued 68 issues. The aim is to present the point of view the Bulgarian Exarchate and Bulgarian Catholics in Ottoman official publications. As a result, the Bulgarian Exarchate is recorded in issues from 28th to 34th and from 43th to 67th, and Bulgarian Catholics from 44th to 64th and 68th.

Keywords: Ottoman State, Christianity, Bulgarians, Bulgarian Exarchate, Bulgarian Catholics, Ottoman State Annuals, non-muslims, the Administration of non-muslims in the Ottoman State.

Giriş

Bu çalışmada 1847-1918 yılları arasında 68 sayı halinde yayımlanan Osmanlı Devlet Salnamelerinde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler ile ilgili kayıtlar ele alınmıştır.

Çalışmanın amacı Osmanlı hakimiyetindeki Bulgarların Kilise ile ilgili gelişmelerine Osmanlı resmi kaynaklarından hareketle ışık tutmaktır. Çalışma bu özelliğiyle konuyla ilgili yapılacak araştırmalarda Osmanlıda Bulgarların yaşadıkları sürecin bütün olarak görülmesine ve kolay takip edilmesine katkı sunmayı hedeflemektedir.

Bulgarların Hıristiyanlıkla tanışmaları ilk Orta çağa dayanmaktadır. Bulgarların yaşadıkları bölge Roma merkezli Katolik Kilise ile İstanbul merkezli Ortodoks Kilise arasında kalmıştır. Bu arada kalma handikapının etkisini tarih boyunca hissetmiştir.

Bulgar kralı Boris Hıristiyanlığı 864'te kabul etmiştir. Ancak onun Ortodoks Kilise'ye intisabı 893'te gerçekleşmiştir. Bunun temel sebebi iki Kilise arasında kalınması ve gelgitler yaşanmasıdır. Dolayısıyla dini olmaktan çok siyasi vb sebepler de etkisini göstermiştir. Bulgar Kilisesi İstanbul'dan gönderilen Patrik vekili vasıtasıyla düzenlemiştir. Ancak asıl teşkilatlanmayı han yerine çar unvanını alan Simeon döneminde (893-927) yaşanmıştır. Metropolitlikler kurulmuş ve Ortodoks Kilise Sinoduna Bulgar ruhbanları üye yapılmıştır. Bizans, 924 senesinde Ohrida merkezli otosefal patriklik olarak onaylamıştır. Ancak patriklik İmparator II. Basileos (976-1025) zamanında 1018'de başpiskoposluk düzeyine indirilmiş ve 1025'de Bulgar yerine Grek ruhbanlardan atanmıştır.¹

Bulgar coğrafyası ara bölge olma özelliğini dini alanda kendisini gösterirken Latin veya Bizans kiliselerince heretik kabul edilen kiliselerin ortaya

1 Joseph Lins, "Bulgaria", ", *The Catholic Encyclopedia, Volume 3* by Charles G. Herbermann, online edition copyright, 2005, s. 87.

çıkmasına da sahiplik yapmıştır. Bogomiller,² bu kiliselerden birisidir ve hem Avrupa içlerine doğru yayılarak yeni heretik kiliselerin oluşmasına katkıda bulunmuş hem Osmanlı hakimiyeti döneminde de etkisini sürdürerek Osmanlı Bulgar ilişkilerini Müslümanlaşma doğrultusunda etkilemiştir.

Katolik dünyanın haçlı seferleriyle doğuda Kilise olarak da etkisini gösterdiği ve İstanbul'u zaptettiği(1204) dönemde Tırnova'da başpiskopos Basil takdis edilerek Katolik kiliseye bağlanır. Tırnova merkezli sekiz piskoposluktan oluşmaktadır. Ancak bu fazla sürmez ve 1235'de Grekler Bulgar Kilisesi'ni otonom olarak tanır. Böylece kilisenin merkezi Tırnova'ya yerleşmişken bölge Osmanlı hakimiyetine girer (1393). Böylece Tırnova patrikliği lağvedilir ve İstanbul Rum Patrikliğine bağlı kalır. Bu tarihte Ohrida'da başpiskoposluk kalır sadece. Bulgar Kilisesi İstanbul patrikliğinden atanan Grek ruhbanlarca idare edilir. Ohrida Başpiskoposluğu ise Fener Rum Patrikliği tarafından 1767'de lağvedilir.³

Tarihsel süreç içerisinde Bulgarlar Ortodoks Kilise'ye bağlı olmuşlardır. Başka bir ifadeyle Ortodoks imanı benimsemişlerdir. Katolik Kilisenin çabası ancak Tanzimat sonrasında Bulgarlar arasında etkisini göstermiş ve ayrı bir Bulgar Katolik cemaatinin Osmanlı'nın Katolikleri ayrı bir hiyerarşi olarak kabul etmesi (1830) sonrasında oluşmasına yol açabilmiştir. Bu nedenle makalenin konusu olan Osmanlı Devlet Salnamelerinde Bulgarlar meselesi Grek Kilisesi ve onun Osmanlı hakimiyetindeki idaresi ile ilgilidir. Makalede önce Osmanlı Devleti'nde Bulgarlar ve Bulgar Kilisesi ele alınırken tarihsel dönüşümlere yer verilmiştir. Sonra sırasıyla Osmanlı Devleti'nde Bulgar Katolikler ve Bulgar Eksarhlığı'nın oluşum süreci ortaya konmuştur. Daha sonra Salnamelerde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler şeklinde asıl konu işlenmiştir.

Salanemelerde meydana gelen değişiklikler bir önceki yıla göre yeni kayıtlar belirtilerek verilmiştir. Eğer değişiklikler çoksa kolay takibi sağlaması için tamamı tablo halinde verilmiştir.

2 Fred J. Powicke, "Bogomils", *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Ed.: James Hastings, Vol. 2, Edinburg: T&T CLARK, 1909, ss. 784-785. Ayrıca bkz. Dimitri Obelensky, *The Bogomils a Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge, 1948, ss. 111-167. "Bogomilism in the First Bulgarian Empire" başlıklı iv. Bölüm.

3 Lins, a.g.m., ss. 87-88. Ayrıca bkz. Michael Constantinides, *The Orthodox Church*, London: Williams&Norgate Lmt, 1931, ss. 136-141.

I- Osmanlı Devleti'nde Bulgarlar ve Bulgar Kilisesi

Osmanlı Devleti'nde Bulgarlar ve Kilisesi konu olunca Osmanlı'nın Gayrimüslimleri idare sistemi söz konusu olur. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimleri idare biçimi hakkındaki görüşler İstanbul'un fethine odaklaşmaktadır. İstanbul'un fethi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin her yönüyle sistemli hale gelmesi konuyla ilgili verilerin günümüze ulaşacak şekilde açığa çıkmasını sağlamıştır. Bu da konuyla ilgili çalışmaların odağını belirlemiştir.

Osmanlı, İstanbul'u fethedince başkenti buraya taşımıştır. Gayrimüslimleri idare sisteminin şekillenmesinde İstanbul'un fetih öncesi konumu, durumu etkin olmakla beraber başkent olması da buna ciddi katkı sağlamıştır. Osmanlı, onları merkezden idare etmeyi uygun bulmuştur. Bu nedenle fetih öncesindeki Rum Patrikliği'ni ruhani anlamda serbest, ama Padişaha karşı sorumlu bırakmıştır. Ardından Ermeni patrikliği kurulmuştur. Böylece İstanbul'da ayağa kaldırılan ruhani merkezler aracılığıyla bütün gayrimüslimlerin idaresi yürütülmeye çalışılmıştır.⁴

Balkanların, dolayısıyla Bulgarların Osmanlı hakimiyetine girmesi İstanbul'un fethi öncesinde gerçekleştiğinden 1453 öncesi Osmanlı Gayrimüslimleri idare sistemi ile ilgili hem veriler çok değil hem de açık görüşler ileri sürülemez.⁵ Ancak bu idare sisteminin "fetih öncesindeki durumun korunması" olduğu düşünüldüğünde hem karmaşıklık ve anlaşılmazlığın ortadan kalkması için kapı aralanmış olacak hem de hakkında fazla bilgi olmayan dönem ve yerlere ilişkin ip uçları kazandıracaktır.

1393 tarihinde Bulgar Kilisesi'nin merkezi Tırnova düşünce kralın öldürüldüğüne ancak patriğe dokunulmadığına dair bilgiler vardır.⁶ Ayrıca bölgede Bulgar çarlarının ruhbanlara verdiği imtiyaz ve muafiyetlerin Osmanlı sultanları tarafından yenilendiğine dair veriler vardır.⁷ Bu bilgiler fetih önceki du-

4 İstanbul Ermeni patrikliğinin kuruluşu, idari yapısı ve tarihsel süreçte geçirdiği değişiklikler hakkında geniş bilgi için şu çalışmamıza bakılabilir. Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği, Kuruluşu ve Tarihten Günümüze İdari Yapısı*, Ankara: Aziz Andaç Yay., 2005, ss. 55 vd. Ayrıca bu çalışmanın bir bölümü için bkz. (Canan Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi (20-21 Nisan 2002) Bildirileri, I. Cilt*, Ankara: ASAM-EREN, 2003, ss. 361-377.)

5 Canan Seyfeli, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", *Millet ve Nihal*, c. 1, S. 1, Aralık 2003, ss. 125-149. Ayrıca Süryaniler örneği için bkz. (Canan Seyfeli, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Süryani Kadim Kilisesi Örneği", *Süryaniler ve Süryanilik I*, (Haz.: Ahmet Taşgün, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli), Ankara: Orient Yay., 2005, ss.251-265)

6 Akdes Nimet Kurat, "Bulgaristan", *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, s. 799.

7 M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yay., 2004, s. 72.

rumun korunarak ruhbanın kendi kilise işlerinde serbest bırakılarak Osmanlı Devleti'ne tabi olduğunu göstermektedir.

İstanbul'un fethiyle birlikte Fener Rum Patrikliği Ortodoks Kilise'nin merkezi olma özelliğini devam ettirdi. Dolayısıyla patrikliğe ruhani anlamda bağlı olan Bulgar Kilisesi'nin sivil idaresi de Patriklik aracılığıyla yürütülmeye başlamıştır. Bu durumda Bulgar Kilisesi'nin İstanbul'daki nüfusu da patrikliğe bağlı kiliselere gidip dini vecibelerini yerine getirmişler, sivil hususlarda ise onlardan Patrik sorumlu olmuştur.

Fener Patrikliği'nin Bulgar cemaati üzerindeki politikası çoğunlukla Kilise içerisinde eritme yönünde olmuştur. Bunun temel sebebi Hıristiyan inancına göre yeryüzünde tek kilise olduğunu kabuldür. Bu nedenle patrikler için cemaatini Kilise içerisinde tutması öncelikli görevlerindedir. Bunun yanında siyasi nedenler de göz ardı edilemez. Patrikliğin fetih öncesindeki konumunu arzulanması olabilecek en olağan bir durumdur. Bu doğrultuda siyasi ve dini politika Ohrida Bulgar patrikliğinin 1767'de lağvedilmesine⁸ kadar gidilmiştir.

Bağımsız bir kiliseden yoksun olan Bulgarların aynı zamanda 1387'den beri bir devletleri, yani siyasi bağımsızlıkları da yoktur. Bulgarların hem önce kilisede sonra siyasi noktada bağımsızlıklarını XIX. Yüzyılın milliyetçi düşünce ve hareketleri kazandıracaktır.

Bulgarların yaşadığı bölgeler Balkan şehirleri ağırlıktaydı. İstanbul'daki Bulgar nüfusu ise XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmıştır. Bulgarları başkente çeken her şeyden önce ticaret ve meslek sahibi olmaktı. 1830'lara gelindiğinde artarak devam eden İstanbul Bulgar kolonisinin nüfusu 20 binin üzerindeydi ve 24 esnaf locasından bahsedilmekteydi. Yüzyılın ortalarında bu nüfus yılın belli dönemlerinde artma göstererek yaklaşık 50 bine ulaşmaktaydı.⁹

İstanbul Bulgarlar için ticari merkezliği yanında dini bir merkez olma, Fener Patrikliğinden bağımsız bir Kilise'ye sahip olma yolunda da merkezilik kazanmaktaydı. Fakat dini merkezilik özelliğini bir süreç içerisinde elde ederken milli-siyasi canlanmanın rolü yadsınamayacak orandaydı. Bulgarların si-

8 Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul: Eren Yay., 1992, s. 19, 2n.

9 Yeorgios Kiutuçkas, "1878'e Kadar İstanbul'daki Bulgar Cemaati", Ed.: Pınelopı Stathis, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Çev.: Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999, ss. 36-39.

yasi merkeziliğini Bükreş üstlenmekteydi.¹⁰ Tetikleyici özellikleriyle dini ve siyasi emeller iç içe girmiş durumdaydı.

Milli uyanışı teşvik edici ilk örnekler ruhbanların yürüttüğü gayretlerdi. Bulgar nüfusun İstanbul'a yöneldiği dönemde ilk milli uyanış faaliyetini Parisii adında bir keşiş milli asaleti ispata yönelik Bulgarların tarihini yazdığı eserini Atos dağı zirvesindeki Hiliandar manastırında 1762'de tamamlayarak başlatır. Milli uyanışta dikkat çeken sonraki din adamı Vraçeli Sofroniy (1739-1813)'dir.¹¹ O, daha çok kendi dönemine ilişkin Bulgarların durumunu ortaya koyup sefaletlerine vurgu yapmıştır.¹²

Din adamlarının milli uyanışta rol almasının en belirgin nedeni şüphesiz bağımlı bir yaşam, bunun sonucunda dini vecibelerin başka milletler önderliği ve aracılığıyla gerçekleştirilmesiydi. Milli uyanış bir anlamda kendi kilisesinde, kendi ruhbanlarıyla kendi dillerinde ibadet yapmakta görülüyordu. Bu nedenle Osmanlı'nın gayrimüslimleri yürüttüğü merkeze, İstanbul'a yönelmek gerekiyordu. Belki göçlerin temel nedeni milli uyanışı yürütmek ve dini bağımsızlığı elde etmek değildi, ancak Bulgar dini ve siyasi bağımsızlığının yolu İstanbul'dan geçmekteydi. Ancak İstanbul'da Bulgarların bir kilisesi yoktu. Rum kiliselerinde Rum ruhbanlarla Rumca ibadet ediyorlardı. Hem Osmanlı nezdinde sivil hem de Ortodoks Kilise nezdinde ruhani olarak Patriğe karşı sorumlu idiler. Osmanlı gayrimüslimleri tek baş ile yönetmek istiyordu. Ancak Tanzimat'ı getiren gidişat sonrasında daha etkili modernleşme atılımlarını dış devletler aracılığıyla da olsa doğuruyordu. Avrupa modernleşme süreci Osmanlı'yı, bu arada Bulgarları da etkisi altına almıştı. Osmanlı gayrimüslim tebaası ile dış devletler arasında kalırken Bulgarlar Latin Kilisesi'ne karşı Fransa, Avusturya gibi Katolik devletler ve Ortodoks Kilisesi'ne karşı içerden Fener Patrikliği, dışarıdan ise Rusya'ya karşı milli-dini bağımsızlık mücadelesi veriyorlardı. Politikalarının temelinde, özellikle İstanbul'da Osmanlı hükümeti ile iyi geçinmek vardı.

10 Kiutuçkas, a.g.m., s. 36.

11 İnalçık, a.g.e., ss. 20-21. Ayrıca din adamları ve edebi faaliyetler için bkz. (Hüseyin Mevsim, *Bulgar Edebiyatı İstanbul'da-İstanbul Bulgar Edebiyatında*, A.Ü. Sos. Bil. Enst. Batı Dilleri ve Edebiyatları (Bulgar Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, ss. 46-47, 124 vd.)

12 İnalçık, a.g.e., s. 21. Ayrıca Sofroni'nin anıları için bkz. (Vraçalı Sofroni, *Osmanlı'da Bir Papaz Günahkâr Sofroni'nin Çileli Hayat Hikayesi 1739-1813*, Çev.: Aziz Nazmi Şakir-Taş, İstanbul: Kitap Yay, 2003.)

Bulgarların dini bağımsızlıklarını elde etme politikası ve yöntemi kendisine has bir özellik arz etmektedir. Başarılı sayılabilecek bir mücadeleleri olmuştur. Çünkü sonuçta istediklerini elde etmişlerdir. İstediklerine gelince hem dini hem siyasi bağımsızlıktı. Bunun için belli basamakların aşılması gerekiyordu. Her şeyden önce milli uyanışın ayağa kaldırılmasıyla bilinçli Bulgar sayısı artmaktaydı. İstanbul Bulgar esnafı arasında zenginleşmeye doğru bir artış vardı. Esnaf locaları, okullaşma, basın yayın gibi konularda ilerleme dini hareketlenmeler sonrasında kaydedildi. Dini hareketlenmelerin başında İstanbul Bulgarlarına kendilerine ait bir kilise kazandırma çabaları gelmekteydi. Ancak İstanbul'da Osmanlı fetih öncesine ait Bulgar Kilisesi olmadığı ve yeni kilise inşası uygun görülmediği için bu önemli bir sıkıntı idi. Bulgarlar buldukları çapraz ilişkili durumdan faydalanmasını bilerek önce kilise inşasına yöneldiler. Fakat söylemde hedeflenen “papaz evi” idi. Bunun için önce arsa alınması gerekiyordu. Bunun Osmanlı hükümetine ilk müracaat 17 Eylül 1849 (29 Şevval 1265) tarihli dilekçeyle yapılır. Dilekçede, gerekçe olarak başka kiliselerin kendi ibadethanelerine sahip olmaları emsal gösterilmiş, özünde kendi dillerinde ibadetin zorunluluğuna vurgu yapılmıştır.¹³ Bu dilekçe İstefanaki namıyla mahir bir elden çıkmıştı. Osmanlı hükümetine Ruslarla işbirliği yapmak durumunda kalılabileceği hatırlatılıyordu. Bu durum aynı zamanda Rusya ile ilişkilerin cari olduğunu da göstermektedir.¹⁴

Osmanlı, Fener Patrikliği ve Osmanlı Rumlarının hamisi devletlere karşı bir politika olarak meseleye sıcak bakmıştır. Ancak kilise inşa sürecinde Osmanlı hükümeti ile ön görüşmelerin yapıldığını uyandıran gelişmeler olmuştur. Dilekçe öncesinde, Ağustos başlarında ilk toplantı, ardından arsa ve kilise projesi temini yoluna gidilerek hazırlıklar yapılmıştır. Kilise inşası başlatıldıktan sonra dilekçe verilmiştir. Altı gün sonra (23 Eylül 1849/6 Zilkade 1265) olumlu cevap alınmıştır. Böylece İstefanaki beyin bağısladığı arsada ahşap kilisenin yapımı sürer ve 1850 yazında tamamlanır. Papaz evi, ruhban evi şeklinde isimlendirilen bu kilise Bulgarlarca bir kilise veya manastır avlusunda bulunan papazların ikametgahı anlamındaki “metoh” kelimesi ile anılır.¹⁵ Bu kilisenin yerine, as-

13 Ahmet Refik, “Osmanlı İmparatorluğunda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, On Beşinci Sene, Numara: 8(85), İstanbul, 1341, s. 76.

14 Ahmet Refik, a.g.m., ss. 73-78.

15 Hasan Kuruyazıcı-Mete Tapan, *Sveti Stefan Bulgar Kilisesi Bir Yapı Monografisi*, 2. Bas., İstanbul: YKY, 2009, ss. 20, 4n, 21.

lında bu metoh binasının karşısına sonra halen ayakta olan demir kilise ismiyle ünlü Sveti Stefan Kilisesi inşa olur. Demir Kilise'nin temeli 1892'de Eksarh I. Yosif'in yönettiği ayinle atılır ve 1898 yılında törenle açılışı yapılır.¹⁶

1849 yılı itibarıyla İstanbul Bulgarları bir kilise etrafında toplanarak kendi ruhbanlarıyla kendi dillerinde ibadet ve ayinlere başlamış oldular. Kilisenin açılması Bulgar hiyerarşisinin Fener Patrikliğine karşı pozisyonunun yenilenmesi anlamına geliyordu. Patrikliğin de onaylamak durumunda kaldığı Bulgar piskoposluğuna ilk olarak Stefan Kovaçeviç 1851'de kısa süreli kaldığı makama atanır. Ardından Polikarpos (1851-1858), sonrasında ise Hilaryon Aya Yorgi kilisesinde Makariupoleus unvanıyla piskopos tayin edilir (1858).¹⁷

Islahat fermanı sonrasında gayrimüslimlerin idarelerinde bağımsızlaşma ve sivilleşme hareketleri hız kazandı. Bir taraftan Gayrimüslimlerin idari yapılarını yenileyen Nizamnameler oluşturma süreci başlarken diğer tarafta Bulgarlar için iki yönlü, bağımsız kilise idaresi (eksarhlık) ve Bulgar Katolik cemaatinin oluşumu, gelişmeler oldu.

II- Osmanlı Devleti'nde Bulgar Katolikler

Katoliklik, Osmanlı topraklarında öteden beri yayılmakta olup Ermeniler arasında etkin olmuş ve Ermeni ruhani liderliğinde Katolik milleti teşekkül etmişti (1830).¹⁸ Bu arada İstanbul Bulgarları arasında da Katoliklik artmıştı.

Fener Patrikliğinin ruhani idaresinden ayrılma teşebbüsüne kalkışan önce Katolik Bulgarlar oldu. 1860 senesinin son aylarında bir iki bin diğeri 145 imzalı Fransızca ve Bulgarca Fener Patrikliğinden ayrılarak Katolikliğe geçtiklerini ispata yönelik iki senet ile Ermeni Katolik Piskopos Andon Hasun'a müracaat ederler. Hasun'un onları Latin kilisesine bağlı, ancak kendi doğu ayin usulüne göre ibadet edeceklerine dair ikna etmesi de söz konusudur. Sonrasında Babıali'ye yapılan müracaata olumlu yanıt alınır. Böylece üç binden fazla nüfusa sahip Bulgar Katolikler Fener Patrikliğinden kopmayı başarmıştır.¹⁹ Papa tarafından 1861'de onaylanan ilk başpiskopos Josif Sokolski'dir. Sokolski iki

¹⁶ Kuruyazıcı-Tapan, a.g.e., ss. 37-45.

¹⁷ Kiutuçkas, a.g.m., ss. 44-45.

¹⁸ Katolik Ermenilerin durumu hakkında "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Katolik Ermeniler (1847-1918)" başlıklı Forklor Edebiyat Dergisinde yayınlanan makaleye bakılabilir.

¹⁹ Ahmet Refik, a.g.m., ss. 80-84. Ayrıca bkz, Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Türkçesi: Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yay., 1999, ss. 176-178, 292-293.

ay kadar görev yaptıktan sonra firar etti. 1879'da öldüğünde Rusya'daydı.²⁰ Onun yerine geçen ve Babıali'nin onayladığı Filibeli Petur Arabaşiski geçer. 1863'te istifa edip kendi yerine Ukraynalı bir papazı terfi ettirir. Ancak Bulgar halk kabul etmeyerek 1865'te Rafail Popov'un atanmasını sağlarlar.²¹

Bulgar Katoliklerin iki merkezli yürüdüğünü söyleyebiliriz. Birincisi bal-kanlardaki Bulgarlar arasında oluşan cemaat, diğeri ise İstanbul merkezli oluşan cemaat. İstanbul Osmanlı başkenti olduğu için cemaatle ilgili resmi gelişmelerin de merkezi olmuştur. Osmanlı Devlet Salnamelerinde Katolik Bulgarlardan ayrı ilk defa 1306 (1889) tarihli 44. Salnamede bahsedilmiştir. Buna göre İstanbul'da başpiskopos Edirne ve Selanik'te ise bir despot liderlik yapmaktadır. 52. salnamede (1314/1896) Dersaadet'te ruhban reisi kaydı silinerek ikiye düşmüştür. Ancak despot vekili Epifaniyos'un unvanı "*Selanik ve Manastır havalisi serpiskoposu Epifaniyos Efendi*" şeklinde kaydedilerek başpiskoposluk makamının taşındığına işaret edilmiştir. 64. Sayıya kadar başpiskopos Epifaniyos kaydı verilmiştir ve 65. salname (Mali 1326/1910)'de Bulgar Katoliklere yer verilmemiştir. Son sayı olan 68. Yıla (1333-1334/1917-1918) ait salnamede ise "*Bulgar Katolik Serpiskoposluğu*" başlığı altında "*Serpiskopos, Mihail Mirof Efendi*" şeklinde sadece başpiskopos kaydı yapılmıştır. Osmanlı topraklarındaki son Bulgar Katolik baş ruhaninin Mihail Mirof olduğu anlaşılmaktadır.

Bu hareket her ne kadar Katolikleşme gibi görülse de temelde bağımsızlaşmayı hedeflemektedir. Ruhani, özellikle sivil etkisi oldukça dolaylı olan Latin Kilisesi ve Katolik devletlerin himayesini elde etme arzusu da vardı şüphesiz. Bu nedenle doğrudan etkili olan Fener Rum patrikliğinin yargı alanından çıkmış oldular. Ayrıca bu hareketin en önemli sonuçlarından birisi de Ortodoks Bulgarları bağımsızlaşmaya cesaretlendirmesidir. Bu daha çok Ortodoks Bulgar cemaatinin Katolikleşerek daralması endişesiyle ters yönde bir etkiyle kendisini göstermiştir. Şüphesiz bunda Patrikliğin bölünme endişesiyle Ortodoks Bulgar hiyerarşiyi birlik içerisinde koruma amacıyla baskısını artırmıştır. Bu da ters yönde bir etkiyle Bulgarları ayrılmaya itmiştir.

20 Charles A. Frazee, *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, Çev.: Cemile Erdek, İstanbul: Küre Yay., 2009, ss. 299-300 ; Engelhardt, a.g.e., s. 177.

21 Frazee, a.g.e., s. 301.

III- Osmanlı Devleti'nde Bulgar Eksarhlığı

Tırnovalı İlyarion'un idaresindeki İstanbul Bulgar hiyerarşisi 5 Mart 1870 (2 Zilhicce 1286) tarihli bir dilekçeyle Padişah'a bağımsız kilise kurma isteğinde bulunurlar. Sadece altı gün sonra olumlu cevap alırlar. Fermanda yeni kurulan kilisenin idaresine dair on bir madde vardır. Buna göre:

Bulgar Eksarhhanesi ismiyle kurulan kilisenin başında bir eksarh* bulunacaktır.

Eksarh ve ona bağlı ruhani meclis Bulgar cemaatinin din işlerini yürütecektir.

Fener Rum patrikhanesi bu hiyerarşiyi tanıyacak, ancak piskopos, eksarh gibi ruhban seçimlerine karışmayıp sadece onayını yapacak.

Eksarh Ortodoks Kilise'nin liturjik kurallarına uyup ayinlerinde Patriğin ismini anacak.

Bulgar Eksarhlığı binası olarak 21 Ağustos 1872'de Ortaköy'de bir devlet arazisi tahsis edilir. Sonra 1894'te bu bina yangında hasar görünce Tepebaşı'nda bir apartmana, oradan da 1907'de Şişli'ye taşınır.²²

Eksarhlığın ilk resmi lideri Antim Efendidir ve 6 Mart 1872 (25 Zilhicce 1288) tarihinde Osmanlı Padişahının onayını almış, tayin edilmiştir.²³ 1290 (1873) tarihli 28. Salnamede onun ismi Eksarh olarak kaydedilmiştir. Daha önce 1289 (1872) salnamesinde Vidin Metropoliti olarak kaydedilmiştir. 1288 Hicri yılın son günlerinde ataması yapılan eksarhın muhtemelen basıma girmiş olan 1289 yılı salnamesinde Vidin metropoliti olarak anılmıştır.

Bulgar Eksarhlığı'nın salnamelere kaydı ancak bir yıl sonra (1290) yapılabılmıştır. Salnamelerin yılın başında, dolayısıyla geçen yılın bilgilerine göre kaydedildiği için iki yıl sonra kaydedilmiş gibi görünmektedir. Oysa bir yıl 5

* Eksarh: Roma İmparatorluğunda hem sivil hem de kilisede kullanılan Yunanca "Exarchos" kelimesindedir. Vali, genel vali için sivil anlamda kilisede ise 451 Kadıköy Konsili'nden sonra patrik teriminin yaygınlaşmasına kadar onun yerine, sonrasında ise bir kilise yargı alanı içerisindeki metropolitlerin reisi olan metropolitler için kullanılmıştır. Ortodoks kilise hiyerarşisinde patrik ile başpiskopos arasında bir konuma sahiptir. Bu terimin kullanımında dış eyaletlerin, merkeze hem sivil hem de ruhani anlamda uzak eyaletlerin İmparatorluk veya patriklik-papalık adına görev yapan liderler için verildiği anlaşılmaktadır. Bulgar Ortodoks Kilisesi lideri için kullanıldığı gibi Sırp, Rumen ve Gürcü kiliselerinde de kullanılmıştır. Bkz. (Adrian Fortescue, "Exarch", *The Catholic Encyclopedia, Volume 5* by Charles G. Herbermann, online edition copyright, 2005, ss. 1491-1492.)

22 Kuruyazıcı-Tapan, a.g.e., ss. 32-33.

23 Bojidar Çipof, *Patrikhane İle Mücadelem Bulgar Eksarhlığı Vakfı'nda 15 Yıl*, İstanbul: Kitap Mat., 2010, s. 21.

gün sonra yapılabilmektedir. Benzer durum sonraki Eksarh Yosif Efendi'nin kaydında da gerçekleşmiştir. 1877 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Osmanlı Antim Efendi'yi azletmiştir. Yerine 6 Mayıs 1877 (22 Rabiulahir 1294) tarihinde Yosif I seçilmiştir.²⁴ Bu nedenle, 5 Ocak 1878 tarihinde başlayan 1295 yılına ait 33. Salnameye kayıt yapılmıştır.

Eksarhlığın kurulması, Fener Rum Patrikliği için ciddi bir başarısızlıktır, dağılmadır, birliği kaybetmedir. Bu nedenle Patrikler durumu kabullenmek istemezler.²⁵ 1872'de toplanan Ortodoks Kilisesi Sinodunun önemli sebeplerinden birisi de bu konu olur. Kutsal Sinot, Bulgarları aforoz eder.²⁶ Bu bölünme ancak 1945'te Sofya Bulgar Eksarhhanesi'nin barışma önerisiyle başlayan bir süreçte imzalanan protokoller sonrasında Patrikliğin topladığı Kutsal Sinot'ta karara bağlanarak ortadan kaldırılır.²⁷

İstanbul'da kurulan Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler bu tarihten itibaren Osmanlı Devlet Salnamelerinden takip dilediği olacaktır.

IV- Osmanlı Devlet Salnamelerinde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler

Osmanlı Devlet salnamelerinin ilki 1263/1847 tarihinde çıkarılmıştır. Sonuncusu ise Mali 1333-1334/1917-1918 tarihlerini göstermektedir. Yetmiş bir yılda 68 salname yayımlanmıştır.

Osmanlı Devlet salnamelerinin ilki 1263 (1847) ile 27. Sayısı olan 1289 (1872) tarihli sayılarında Bulgarlara ayrı olarak yer verilmemiştir. Bulgar Eksarhlığı kurulduktan sonra ilk salnamelere kaydın başlaması ise 28. Sayı (1290/1873) ile olmuştur.

Bahsi geçen sayıya kadar Osmanlı Gayrimüslimleri “*Ruesay-ı milel-i hamse*” başlığı altında verilmiştir. Ancak 28. Sayı ile birlikte hamse (beş) lafzı kaldırılmıştır. Çünkü Bulgar Eksarhlığı'nın ayrı bir millet olarak kaydıyla millet sayısı altıya çıkmıştır.

İlk 27 sayıda Rum Milleti Patrikliği marifetiyle idare olduğundan Eksarhlığa bağlanan mahaller Rum Milleti kaydında tabloya yerleştirilmiştir.

24 Çipof, a.g.e., s. 21.

25 İ(smet) P(armaksızoğlu), “Eksarhane”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 14, Ankara: Milli Eğitim Bas., 1966, s. 473.

26 James Thornton, *The Oecumenical Synods of the Orthodox Church A Concise History*, California: Center for Traditionalist Orthodox Studies, 2007, s. 151.

27 Kuruyazıcı-Tapan, a.g.e., s. 33. Ayrıca bkz. Thornton, a.g.e., ss. 154-155.

1290 (1873) tarihli 28. Salname’de “*Bulgar Milleti Eksarhı Antin Efendi, Birinci Mecidi*” kaydıyla Bulgar Eksarhlığı’na bağlı mahaller bir tabloda verilmiştir. Antin şeklindeki kayıt Antim olmalıdır. Bir önceki yılda “*Vidin Metropoliti Antimos*” şeklinde kaydedilen ruhani olmalıdır. Vidin Metropoliti Eksarh olarak atanmış ancak ismi hataen Antin yazılmıştır.

Tablo 1: Bulgar Eksarhlığı (1290, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Ortodoks Bulgar Milletinin Umur-u Mezhebiyece Zir-i İdare-i Ruhaniyesinin Bulunan Mahaller		
Esami-i Metropolit	Esami-i Episkopos	Unvan ve Dahil-i İdaresi Olan Mahaller
İlaryon	-	Tırnova ve tevabii
Penaret	-	Filibe ve tevabii
Grigori	-	Ruscuk ile Silistre ve tevabii
Simyon	-	Şumnu ile Varna ve tevabii
Dospeti	-	Samakov ve tevabii
Viktor	-	Niş ve tevabii
İlaryon	-	Köstendil ve tevabii
Partinos	-	Şehirköy ve tevabii
Milto	-	Sofya ve tevabii
Damaskek	-	Volia yani Köprülü ve tevabii

Bir yıl sonra (1291/1874) Bulgar Eksarhının ismi düzgün verilmiş ve “*Bulgar Milleti Eksarhı Antim Efendi, Birinci Mecidi*” diye kaydedilmiştir. Ayrıca metropolitliklerin sayısı 10’dan 13’e çıkmıştır.

1291/1874 yılına ait 29. Salname’de önceki yıla göre değişiklikler şöyledir:

“*Metropolit Orki, İvrace ve tevabii*”

“*Metropolit Sarafim, İslimye*”

“*Metropolit Diyonis, Lofca ve tevabii*”

30. sayıda (1292/1875) Eksarhın ünvanı değişmiş ve “*Vidin ve Tevabii Metropolitiğiyle Bulgar Milleti Eksarhı Antim Efendi, Birinci Mecidi*” şeklinde kaydedilmiştir.

Bu yılda metropolitlik mahallerine Ohri ve Üsküp metropolitlikleri de eklenerek 15’e çıkmıştır.

Tablo 2: Bulgar Eksarhlığı (1292, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Ortodoks Bulgar Milletinin Umur-u Mezhebiyece Zir-i İdare-i Ruhaniyesinde Bulunan Mahaller		
Esami-i Metropolit	Esami	Unvan ve Dahil-i İdaresi Olan Mahaller
İlaryon	-	Tırnova ve tevabii
Penaret	-	Filibe ve tevabii
Grigori	-	Ruscuk ile Silistre ve tevabii
Simyon	-	Şumnu ile Varna ve tevabii
Dospeti	-	Samakov ve tevabii
Viktor	-	Niş ve tevabii
İlaryon	-	Köstendil ve tevabii
-	Efistak muvakkaten vekil rahip	Şehirköy ve tevabii
Milto	-	Sofya
Domaskek	-	Volya yani Köprülü ve tevabii
-	Kostantin rahip muvakkaten vekil	İvrace ve tevabii
Sarafım	-	İslimye
Diyonis	-	Lofca
-	Natanail rahip muvakkaten vekil	Ohri ve tevabii
-	Krilos Episkopos	Üsküp ve tevabii

31. yıla ait 1293/1876 tarihli salnamede Vidin ve tevabii metropolitliği eklenmiştir. Böylece metropolitlik sayısı 16'ya yükselmiştir. Bu sayıda meydana gelen değişiklikler şöyledir:

“*Muvakkaten vekil Ruscuk metropolidi Grigori, Tırnova ve tevabii*” şeklinde kaydedilen Grigori'nin Ruscuk ile Silistre ve tevabii metropolitliği devam etmektedir.

“Eksarhın vekili Piskopos Parteni, Vidin ve tevabii” kaydıyla vekil ataması yapıldığını gösterilmiştir.

Efistak rahip bu yılda “Muvakkaten vekil Metropolit Efistak” şeklinde kaydedilmiştir.

Boşalan Lofca ve tevabii metropolitliğine Sofya Metropolidi Milto vekil olarak kaydedilmiştir.

1294 (1877) tarihli 32. Salnamede meydana gelen tek değişiklik önceki yıl vekil ataması kaydedilen Lofca metropolitliğine “Piskopos Yosif, Lofca ve tevabii” şeklinde metropolit olarak gösterilmiştir.

33. sayıda (1295/1878) bir önceki yıla göre 16 metropolitlikte bir değişiklik yoktur. Ancak Eksarh değişmiş ve “Vidin ve Tevabii Metropolitliğiyle Bulgar Milleti Eksarhı Yosif Efendi” şeklinde kaydedilmiştir.

Bir yıl sonraki 34. Salnamede (1296/1879) Bulgar Eksarhlığının topluca görünmesi için tablo halinde verelim.

Vidin ve Tevabii Metropolitliğiyle Bulgar Milleti Eksarhı Yosif Efendi

Tablo 3: Bulgar Eksarhlığı (1296, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Ortodoks Bulgar Milletinin Umur-u Mezhebiyece Zir-i İdare-i Ruhaniyesinde Bulunan Mahaller		
Metropolit	Episkopos	Unvan ve Dahil-i İdaresi Olan Mahaller
-	Metropolit vekili Rus-cuk metropolidi Grigori	Tırnova ve tevabii
Penaret	-	Filibe ve tevabii
Grigori	-	Ruscuk ile Silistre ve tevabii
-	Eksarh vekili Parteni	Vidin ve tevabii
Simyon	-	Şumnu ile Varna ve tevabii
Dospeti	-	Samakov ve tevabii
Viktor	-	Niş ve tevabii
İlaryon	-	Köstendil ve tevabii
-	Muvakkaten metropolit vekili Kostantin	Şehirköy ve tevabii

Metropolit	Episkopos	Unvan ve Dahil-i İdaresi Olan Mahaller
Milto	-	Sofya
Domaskek	-	Volya yani Köprülü ve tevbii
-	muvakkaten vekil Kostantin	-
Sarafim	-	İslimye
-	-Yosif	Lofca ve tevbii
-	Natanail rahip muvak- katen vekil	Ohri ve tevbii
-	Krilos	Üsküp ve tevbii

35. sayıdan (1297/1880) 42. Sayıya (1304/1887) kadar sekiz salnamede Bulgar Eksarhlığına yer verilmemiştir.

43. yıla (1305/1888) ait salnamede Bulgar Eksarhlığı detaylı bir şekilde yer almıştır. Ayrıca sinod azalarına yer verildiğinden idarenin biçim aldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 4: Bulgar Eksarhlığı (1305, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Bulgar Eksarhlığı		O	M
Eksarh	Yosif Efendi		
Sinod azaları			
Metropolit Grigori Efendi			2
Metropolit Simon Efendi			3
Metropolit Filimend Efendi			
Metropolit Kostantin Efendi			
Metropolitler			
Antim Efendi	Vidin		1
Grigori Efendi	Ruscuk ve Silistre		2
Simon Efendi	Varna ve Şumnu		3
Dositay Efendi	Samakov		3

Bulgar Eksarhlığı		O	M
Sinesil Efendi	Ohri		
Üstadi Efendi	Edirne		
Teodos Efendi	Üsküp		
Kostantin Efendi	Verace		
Filemend Efendi	Tırnova		
Serafım Efendi	İslimye		
Eksarh Vekilleri			
Filimend Efendi	Sofya		
Kırvasi Efendi	Filibe		
Natanail Efendi	Lofca		
Maksim Efendi	Eski Zağra		
Vilayet ve elviye ve kazalarda bulunan Bulgar cemaat meclisleri reis-i ruhanileri			
Kozma Efendi	Selanik		
Kostantin Efendi	Manastır		
Pesarof Efendi	Kırkkilise		
Yoan Efendi	Ortahisar		
Hristo Efendi	Ođine		
Gorki Trayfok Efendi	Köprülü		
Costof Efendi	Siroz		
Dimitri İlikoğof Efendi	Norekop		
Kostantin Efendi	Perliye		
Dimitri Efendi	Dbra		
Kostantin Efendi	Florine		

1306 (1889) tarihli 44. Salnamede Bulgar Eksarhı Yosif Efendi'nin Birinci Mecidi ve Birinci Osmani nişanı kaydedilmiştir.

Önceki yıla göre farklılıklar metropolitler sayısı 7'ye inmiştir. Ohri, Edirne ve Üsküp metropolitleri kaydedilmemiştir. Eksarh vekilleri beşe çıkmıştır ve şöyledir:

Kiril Efendi Sofya'ya, Evistevof Efendi Filibe'ye, Kirvasi Efendi Harmanlı'ya, Natanail Efendi Lofca'ya Maksim Efendi Eski Zağra'ya vekil olarak kaydedilmiştir.

“*Vilayet ve elviye ve kazalarda Bulgar cemaat meclisleri reis-i ruhanileri esamisi*” kaydı altında ise şunlar vardır:

“*Bulgar Katolikleri Dersaadet'te mukim serpiskopos Niliyos Efendi, İkinci Mecidi*”

“*Selanik ve havalisi Bulgar Katoliklerin despotu Miladinof Efendi, Üçüncü Mecidi*”

“*Edirne ve havalisi Bulgar Katolik despotu Nikof Efendi.*”

Bu kayıtlar, 1889 yılı itibariyle Katolik Bulgarların da ayrı kaydedildiğinin işaretini barındırmaktadır. Oysa Katoliklerin idaresi 1830'dan beri ayrı bir millet kabul edilen Ermeni Katolik milleti marifetiyle gerçekleştirilmekteydi.²⁸

1307 (1890) tarihli, 45 sayılı Salnamede bir önceki yıla göre meydana gelen değişiklikler şöyledir:

Vidin metropoliti Antim Efendi yerine Kirilos Efendi geçmiştir.

Filibe'deki Eksarh vekili Partanyos Efendi olmuştur.

Bulgar cemaat meclisleri ruhani reislerinin verildiği bölümde ise “*Vilayet ve elviye ve kazalarda Bulgar Katolik reis-i ruhanileri esamisi*” başlığı ile Bulgar Katolikler ayrı olarak zikredilmeye başlanmıştır. Buna göre Katoliklerin durumu şöyledir:

Tablo 5: Bulgar Katolik Ruhani Reisleri (1307, Osmanlı Devlet Salnamesi)

İsim, unvan ve görev mahalli	O	M
Dersaadet'te mukim serpiskopos Niliyos Efendi		2
Selanik ve havalisi despotu Miladinof Efendi	3	
Edirne ve havalisi despotu Petkof Efendi		

46. yıla (1308/1891) ait salnamede bir önceki yıldaki eksarh aynıdır. Metropolitler listesine “*Ohri Sinesi Efendi*” ve “*Üsküp Teodos Efendi*” eklenmiştir. Böylece 1305 yılı salnamesinde verilen iki metropolit ve görev mahalli tekrar verilmeye başlanmıştır.

²⁸ Katolik Ermenilerin salnamelerindeki durumu için “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Katolik Ermeniler (1847-1918) isimli çalışmamıza bakılabilir.

Eksarh vekilleri Harmanlı zikredilmeyerek bir önceki yılda beş iken bu yıl dörde inmiştir. Sofya’da yeni vekil Teodor Efendi olmuştur. bu yılda Katolik Bulgar ruhani reisleri ve görev mahallerinde bir değişiklik yoktur.

1309/1892 yılına ait 47. Defa yayımlanan salnamede bir önceki yıla göre bir değişiklik yoktur.

1310/1893 tarihli 48. Salnamede meydana gelen değişiklikler ise aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6: Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1310, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Bulgar Eksarhlığı		O	M
Eksarh	Yosif Efendi	1	1
Metropolitler			
Vidin	Kiril Efendi		
Ruscuk, Silistre	Grigori Efendi		2
Varna ve Şumnu	Simon Efendi		3
Samakov	Dositay Efendi		3
Ohri	Ligoriyos Efendi		
Üsküp	Maksim Efendi		
Virace	Kostantin Efendi		
Tırnova	Filimend Efendi		
İslimye	Serafim Efendi		
Eksarh Vekilleri			
Sofya	Partanyos Efendi		
Filibe	Mikanail Efendi		
Lofca	Natanail Efendi		
Eski Zağra	Maksim Efendi		
<i>Vilayet ve elviye ve kazalarda Bulgar Katolik reis-i ruhanileri esamisi</i>			
Dersaadet’te mukim serpiskopos Nilibos Efendi			2
Selanik ve havalisi despotu Miladinof Efendi		3	
Edirne ve havalisi despotu Petkof Efendi			

49. yılda (1311/1893) Sofya haricinde Eksarh vekillerinde değişiklikler olmuştur. Buna göre “*Filibe Natanail Efendi*”, “*Lofca Partina Efendi*” ve “*Eski Zağra Episkopos Kirvas Efendi*” kaydı ile gösterilmiştir. Katolik ruhanilerde ise Edirne Despotu Petkof İkinci Mecidi nişanı almıştır.

50. sayıda (1312/1894) metropolitler listesine “*Köprülü, Aksenti Efendi*” kaydıyla metropolitliklerin sayısı 10’a çıkmıştır. “*Norakop, İlaryon Efendi*” kaydıyla ise Eksarh vekillerinin sayısı 5’e yükselmiştir. Böylece 15 metropolitlik merkezi olmuştur. Önceki yıla göre başka bir farklılık yoktur.

51. sayıda (1313/1895) Üsküp Metropolitliği düşmüş ve bu yıl “*Metropolit Vekilleri*” başlığı altında verilen Eksarh vekilleri arasında “*Üsküp, Sinesi Efendi*” şeklinde kaydedilmiştir. Böylece Metropolit sayısı bir azalırken metropolit vekili sayısı 6’ya çıkmıştır.

Ayrıca Katolikler arasında “*Selanik ve Manastır havalisi Despot vekili Epifaniyos Efendi*” kaydıyla bir değişiklik gösterilmiştir.

52. sayıda (1314/1896) toplam 15 metropolitlik merkezinde vekillerin yerine asıllar atanmış ve “*Sofya Bartanyos Efendi*”, “*Filibe Natanail Efendi*” ve “*Norakop İlariyon Efendi*” kayıtlarıyla metropolitler listesinde gösterilmiştir. Bu durumda 12 asıl, 3 vekil metropolit görev yapmaktadır.

Ruscuk ve Silstre metropoliti Grigori’nin nişanı Birinci Mecidi’ye yükselmiştir. “*Köprülü, Aksenti Efendi*” ise Üçüncü Osmani nişanı ile gösterilmiştir.

Üç Bulgar Katolik merkezlerinden Dersaadet’te ruhban reisi kaydı silinerek ikiye düşmüştür. Ancak despot vekili Epifaniyos’un unvanı değişmiş ve “*Selanik ve Manastır havalisi serpiskoposu Epifaniyos Efendi*” şeklinde kaydedilmiştir.

53. sayıda (1315/1897) meydana gelen değişiklikleri görmek ve sonraki yılları kolay takip edebilmek için tablo halinde göstermenin uygun olur.

Tablo 7: Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1315, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Bulgar Eksarhlığı			O	M
Eksarh	Yosif Efendi	Gümüş ve altın imtiyaz madalyası	1	1
Metropolitler				
Vidin	Kiril Efendi			

Bulgar Eksarhlığı		O	M
Ruscuk ve Silistre	Grigori Efendi	1	1
Varna ve Şumnu	Simon Efendi		3
Samakov	Dositay Efendi		3
Ohri	Ligoriyos Efendi	3	2
Köprülü	Aksenti Efendi		3
Sofya	Bartaynos Efendi		
Filibe	Natanail Efendi		
Virace	Kostantin Efendi		
Tırnova	Filimend Efendi		3
İslimye	Kirvasiyos Efendi		
Norakob	İlaryon Efendi		3
Metropolit Vekilleri			
Üsküp metropolidi	Sinesi Efendi	3	
Lofca	Maksim Efendi		
Eski Zağra metropolidi	Metodiyos Efendi		
<i>Vilayet ve elviye ve kazalarda Bulgar Katolik reis-i ruhanileri esamisi</i>			
Selanik ve Manastır havalisi serpiskoposu Epifaniyos Efendi			
Edirne ve havalisi despotu Petkof Efendi			2

54. sayıda (1316/1898) önceki yıla göre değişiklik meydana gelirken metropolitlik merkezi 18'e çıkmıştır. Farklılıklar tablo halinde şöyledir:

Tablo 8: Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1316, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Bulgar Eksarhlığı			O	M
Eksarh	Yosif Efendi	Gümüş ve altın imtiyaz madalyası	1	1
Metropolitler				
Vidin	Kiril Efendi			

Bulgar Eksarhlığı		O	M
Ruscuk ve Silistre	Grigori Efendi	1	1
Varna ve Şumnu	Simon Efendi	3	3
Samakov	Dositay Efendi		3
Manastır	Ligoriyos Efendi	3	2
Köprülü	Oksendi Efendi		3
Stromce?	Kerasim Efendi		
Üsküp	Sinesi Efendi	3	
Eski Zağra	Metodiyos Efendi		
Sofya	Bartaynos Efendi		
Filiba	Natanail Efendi		
Virace	Kostantin Efendi		
Tırnova	Filimend Efendi		3
İslimye	Kirvasiyos Efendi		
Norakob	İlaryon Efendi		3
Ohri	Matodi Efendi		
Dobra kozme Efendi			
Metropolit vekili Maksim Efendi			
Eski Zağra metropolidi	Metodiyos Efendi		
<i>Vilayet ve elviye ve kazalarda Bulgar Katolik reis-i ruhanileri esamisi</i>			
Selanik ve Manastır havalisi serpiskoposu Epifaniyos Efendi			
Edirne ve havalisi despotu Petkof Efendi			2

1317 (1899) yılına ait 55. Salnamede meydana gelen değişiklikler şunlardır:
Eksarh Yosif Efendi'ye Altın Liyakatı verilmiştir.

Ruscuk ve Silistre metropolitliğinde ruhban ismi yoktur.

Varna ve Şumnu metropoliti Simon ile Virace metropoliti Kostantin Efendi İkinci Osmani nişanı almışlardır.

Köprülü Aksenti, İslimye Kirvasiyos, Norakob İlaryon Efendiler ile metropolit vekili Maksim Efendi İkinci Mecidiye nişanı almışlardır.

56. yıla (1318/1900) ait salnamede bir önceki yıla göre değişiklikler şöyledir:

Varna ve Şumnu metropolitliği yeni yılda sadece Varna olarak kaydedilmiştir.

Ruscuk ve Silistre metropolitliği sadece Ruscuk olarak kaydedilirken Vasil Efendi metropolit kaydedilmiştir.

“Lofca Aprahiyesini idare eden Despot Maksim Efendi, İkinci Mecidiye”

“Filibe metropoliti muavini episkopos Antim Efendi”

“Üsküp metropoliti Sinesi Efendi, Üçüncü Osmani, İkinci Mecidi”

“Manastır metropoliti Grigori Efendi, İkinci Osmani, İkinci Mecidi”

“Köprülü metropolidi Aksenti Efendi, İkinci Mecidi” şeklinde kaydedilmişlerdir.

57. (1319/1901) ait yıla salnamede hem Eksarhlık hem de Bulgar Katolik hiyerarşisinde bir değişiklik kaydedilmemiştir.

58. (1320/1902) sayıda Eksarh Yosif Efendi'nin Birinci Mecidi nişanı “Murassa” olmuştur.

59. sayıda (1321/1903) önceki yıllara göre bir değişiklik meydana gelmiştir. Manastır metropoliti Grigori Efendi'ye İkinci Osmani nişanı verilmiştir. Ama yine de takibi kolaylaştırması için tablo halinde vermeyi uygun bulduk.

Tablo 9: Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1321, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Bulgar Eksarhlığı			O	M
Eksarh	Yosif Efendi	Altın ve gümüş imtiyaz ve altın liyakat	Murassa'	1
Metropolitler				
Samakov Metropoliti	Dositay Efendi			3
Varna Metropoliti	Simon Efendi		2	3
Virace Metropoliti	Kostantin Efendi		2	
Tırnova Metropoliti	Filimend Efendi			3
Filibe Metropoliti	Natanail Efendi			

Bulgar Eksarhlığı		O	M
Sofya Metropoliti	Bartani Efendi		
Vidin Metropoliti	Kiril Efendi		
Eski Zağra Metropoliti	Metodi Efendi		2
İslimye Metropoliti	Kirvasi Efendi		2
Ruscuk Metropoliti	Vasil Efendi		2
Lofca Aprahiyesini idare eden Despot	Maksim Efendi		2
Filibe metropoliti muavini	Episkopos Antim Efendi		
Üsküp Metropoliti	Sinesi Efendi	3	2
Manastır Metropoliti	Grigori Efendi	2	2
Köprülü Metropoliti	Aksenti Efendi		2
Norakob Metropoliti	İlaryon Efendi		2
Dobra Metropoliti	Kozma Efendi		
Stromce Metropoliti	Kerasim Efendi		
Ohri Metropoliti	Matodi Efendi		
<i>Vilayet ve elviye ve kazalarda Bulgar Katolik reis-i ruhanileri esamisi</i>			
Selanik ve Manastır havalisi	serpiskopos Epifaniyos Efendi		
Edirne ve havalisi despotu	Petkof Efendi		2

60. (1322/1904), 61. (1323/1905) ve 62. (1324/1906) yıllara ait salnamelerde bir değişiklik meydana gelmemiştir.

63. seneye (1325/1907) ait salnamede ise bir önceki yıla göre bir değişiklik olmuştur. Manastır metropolitliği münhal kalmıştır.

64. sayıda (Hicri 1326/1908) Manastır münhal kalmaya devam etmiştir. Yeni yılda önceki sayıya göre meydana gelen tek farklılık ise Bulgar Katolik hiyerarşisindedir. Edirne havalisi despotu Petkof Efendi İkinci Osmanî nişanı almıştır.

65. sayıda, Mali 1326 (1910) yılında bütün tabloyu kaydetmeyi gerektiren değişiklikler olmuştur. Metropolitlik merkezleri 29'a çıkmıştır. Yedi merkezde

Metropolit görevlidir. Dobra'ya ayrıca atanan bir metropolit vekili ile birlikte 23 vekil görevlidir. Bu sayıda Bulgar Katolik hiyerarşi belirtilmemiştir.

Tablo 10: Bulgar Eksarhlığı (Mali 1326, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Bulgar Eksarhlığı			O	M
Eksarh	Yosif Efendi	Altın ve gümüş imtiyaz ve altın liyakat madalyası	1	Murassa'
Eksarhhane kapıkethüdası	Pinaki Gülyof Efendi			3
Metropolitler				
<i>Üsküp Metropolit</i>	<i>Te'menid Efendi</i>			
Kalkandelen Metropolit vekili	Papaz Yordan Engilof Efendi			
Komano Metropolit vekili	Papaz Viladimir Yanof Efendi			
Gostavar Metropolit vekili	Papaz Matudi Efendi			
Koçane Metropolit vekili	Papaz Yovan Dimitrof Efendi			
İştib Metropolit vekili	Papaz Penayot Anoşkof Efendi			
Çarove Metropolit vekili	Papaz Penayot Velef Efendi			
Plenka Metropolit vekili	Papaz Gorgi Şomanof Efendi			
Kratve Metropolit vekili	Papaz Penayot Kotsef Efendi			
<i>Stromce Metropolit</i>	<i>Kirasim Efendi</i>			
Kvadar Metropolit vekili	Papaz Gorgi İşkotef Efendi			
Radovişte Metropolit vekili	Papaz Panteli Dimitrof Efendi			
Osmaniye Metropolit vekili	İromonah Kirman Efendi			

Bulgar Eksarhlığı		O	M
Ohri Metropolit vekili (ve) <i>Köprülü Metropoliti</i>	<i>Milsî Efendi</i>		
Kurşove Metropolit vekili	Papaz Naum Lişkof Efendi		
Risne Metropolit vekili	Papaz Nikole Kotsef Efendi		
Persipe Metropolit vekili	Papaz Hristopop Dimitrof Efendi		
İstroğme Metropolit vekili	Papaz Dimitri Popof Efendi		
<i>Dobra Metropoliti</i>	<i>Kozma Efendi</i>		
Dobra Metropolit vekili	Papaz Torpo Simonofski Efendi		
Kırcove Metropolit vekili	Papaz Torpo Popofski Efendi		
Rakaler Metropolit vekili	İstefan Kostof Efendi		
<i>Manastır Metropoliti</i>	<i>Aksenti Efendi</i>		
Perlîpe Metropolit vekili	-		
Vitolişte Metropolit vekili	Papaz Grigor Elkiseyef Efendi		
<i>Norakof Metropoliti</i>	<i>İloriyon Efendi</i>		
Razlık Metropolit vekili	Papaz Nikolasayaf Efendi		
<i>Köprülü Metropoliti</i>	<i>Milsî Efendi</i>		
Cemaa-i bala Metropolit vekili	Papaz Evram Miladanof Efendi		

66. yıla (Mali 1327/1311) ait salnamedeki farklılıklar şöyledir:

“*Selanik Metropolit vekili, Arhamandirit Evloi Efendi*”

Kvadar metropolit vekilinin ismi “*İromanoh Grigori*” şeklinde kaydedilmiştir.

“*Ohri metropoliti, Boris efendi*” kaydıyla vekillik metropolitliğe dönmüştür.

İstroğme Metropolit vekili “*Pironereye Popof*” ismiyle kaydedilmiştir.

Münhal olan Perlipe’ye “*Papayoan Pop Andonof*” ismiyle metropolit tayin edilmiş.

Rakaler metropolit vekili ile Norakof metropolitine İkinci Mecidi nişanları kaydedilmiştir. Eksarhhane kapıkethüdasına ise Üçüncü rütbe ve Üçüncü Mecidi nişanı verilmiştir.

67. defa yayımlanan Mali 1328 (1912-1913) yılına ait salname Bulgar Eksarhlığı ile ilgili verilerin yer aldığı son Osmanlı Devlet Salnamesidir. Bu nedenle tabloda gösterilmiştir.

Tablo 11: Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (Mali 1328, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Bulgar Eksarhlığı			O	M
Eksarh	Yosif Efendi	Altın ve gümüş imtiyaz ve altın liyakat madalyası	1	Murassa’
Eksarhhane kapıkethüdası	Pinaki Gülyof Efendi	Rütbe, Selase		3
Metropolitler				
<i>Köprülü Metropolit</i>	<i>Milto Efendi</i>			
Selanik Metropolit vekili	Arhamanderit Evloi Efendi			
<i>Üsküp Metropolit</i>	<i>Te’menid Efendi</i>			
Kalkandelen Metropolit vekili	Papaz Yordan Engilof Efendi			
Komano Metropolit vekili	Papaz Veli Dimitriyanof Efendi			
Gostavar Metropolit vekili	Papaz Matudi Efendi			
Koçane Metropolit vekili	Papaz Tryofon İstoyanof Efendi			
İştib Metropolit vekili	Papaz Nikola Koçef Efendi			
Çarove Metropolit vekili	Papaz Penayot Velef Efendi			
Plenka Metropolit vekili	Papaz Grigor Aleksif Efendi			

Bulgar Eksarhlığı		O	M
Kratve Metropolit vekili	Papaz Penayot Kotsef Efendi		
<i>Stromce Metropoliti</i>	<i>Kirasim Efendi</i>		
Kvadar Metropolit vekili	Grigor Lazarof Efendi		
Radovişte Metropolit vekili	Papaz Milan Koef Efendi		
Osmaniye Metropolit vekili	İromonah Kirman Efendi		
<i>Ohri Metropoliti</i>	<i>Boris Efendi</i>		
Kurşove Metropolit vekili	Papaz Naum Lişkof Efendi		
Risne Metropolit vekili	Papaz Trpo Popofski Efendi		
Persipe Metropolit vekili	Papaz Hristopop Dimitrof Efendi		
İstroğme Metropolit vekili	Papaz Perunereyof Popof Efendi		
<i>Dobra Metropoliti</i>	<i>Kozma Efendi</i>		
Kırcove Metropolit vekili	Episkopos İlaryo Efendi		
Rakaler Metropolit vekili	Pavel Toyodosief Efendi		
<i>Manastır Metropoliti</i>	<i>Aksenti Efendi</i>		
Perlipe Metropolit vekili	Papayoan Pop Andonof Efendi		
Vitolişte Metropolit vekili	Papaz Dimitriyanof Efendi		
<i>Norakof Metropoliti</i>	<i>İloriyon Efendi</i>		2
Razlık Metropolit vekili	Papaz Nikolasayaf Efendi		
Cemaa-i bala Metropolit vekili	Papaz Evram Miladanof Efendi		

Son sayı olan 68. Sayı 1333-1334/1917-1918 tarihli olarak yayımlanmıştır. Ancak bu sayıda Bulgar Eksarhlığına yer verilmemiştir. Balkanların ve Bulgaristan'ın Osmanlı hakimiyetinden çıkmasıyla ilişkili olmalıdır bu durum. Ancak Bulgar Katolik hiyerarşiye yer verilmiştir.

“*Bulgar Katolik Serpiskoposluğu*” başlığı altında “*Serpiskopos, Mihail Mirof Efendi*” şeklinde sadece başpiskopos kaydı yapılmıştır. Görev mahalli belirtilmemiştir. Ancak İstanbul olması akla yatkındır.

Sonuç

Salnamelerde ilk olarak 28. Yılda (1290/1873) Bulgar Eksarhlığına yer verilmiştir. Bu sayıdan sonra 35.-42. Sayılar ile son sayı olan 68. Sayı hariç diğerlerinde gösterilmiştir. Toplam 32 salnamede Bulgar Eksarhlığı'nın kaydı bulunmaktadır. İlk ruhban atamasının yapıldığı 1872 tarihi düşünülünce ilk yıldan itibaren kaydedildiği görülür. Eksarhlığın merkezi İstanbul'dur. İlk yılda merkeze bağlı 10 metropolitlik varken 67. defa yayımlanan Mali 1328 (1912-1913) yılına ait salnamede 29 metropolitlik zikredilmiştir. 1913 yılı Balkan Savaşlarının, dolayısıyla Bulgarların siyasi bağımsızlıklarının tarihidir. Son defa zikredilen Bulgar Eksarhlığı düşmüş ve Sofya'ya taşınmıştır.

Bulgar Katoliklere ilk olarak ayrı yer verilmesi 44. Defa yayımlanan 1306 (1889) tarihli salnamedir. 65, 66 ve 67. Sayılar haricinde toplam 23 salnamede Bulgar Katolik hiyerarşi kaydedilmiştir. Bulgar Katoliklerin Dersaadet, Edirne ve Selanik-Manastır olmak üzere üç ruhani merkezi vardır. Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında çıkan 68., yani son sayısında sadece Katoliklere yer verilirken tek başpiskoposun ismi anılmıştır.

Ek: Osmanlı Devlet Salnameleri ve Gayrimüslimlerle İlgili Bölümler

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1263 (1847), 1. Def'a, (İstanbul), (1263/1847) Numarasız.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1264 (1848), 2. Def'a, (İstanbul), (1264/1848), ss. 78-108.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1265 (1849), 3. Def'a, İstanbul: Tabihane-i Amire, (1265/1849). Ruesay-ı Milel-i Hamse yok. 128 s.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1266 (1850), 4. Def'a, (İstanbul), (1266/1850). Ruesay-ı Milel-i Hamse yok. 95 s.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1267 (1851), 5. Def'a, (İstanbul), (1267/1851). Ruesay-ı Milel-i Hamse yok. 98 s.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1268 (1852), 6. Def'a, (İstanbul), (1268/1852). Ruesay-ı Milel-i Hamse yok. 98 s.

- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1269 (1853), 7. Def'a, (İstanbul), (1269/1853). Ruesay-ı Milel-i Hamse yok. 105+1+5 s.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1270 (1854), 8. Def'a, (İstanbul), (1270/1854). Ruesay-ı Milel-i Hamse yok. 113+1+6 s.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1271 (1855), 9. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1271/1855). Ruesay-ı Milel-i Hamse yok. 117 s.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1272 (1856), 10. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1271/1856). Ruesay-ı Milel-i Hamse yok. 129 s.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1273 (1857), 11. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, (1273/1856). Ruesay-ı Milel-i Hamse yok. 135 s.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1274 (1858), 12. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1274 (1858), ss. 146-161.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1275 (1859), 13. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1275 (1859), numarasız.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1276 (1860), 14. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1276 (1860), ss. Numarasız.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1277 (1861), 15. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1277 (1861), ss. 86-101.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1278 (1861), 16. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1278/1861), ss. 86-101.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1279 (1862), 17. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, 1279 (1862), ss. 88-104.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1280 (1863), 18. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1280 (1863), ss. 99-115.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1281 (1864), 19. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1281 (1864), ss. 100-117.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1282 (1865), 20. Def'a, İstanbul: Matbaa-i Amire, (1282/1865), ss. 90-106.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1283 (1866), 21. Def'a, İstanbul: Matbaa-i Amire, (1283/1866), ss. 101-117.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1284 (1867), 22. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1284/1867), ss. 121-137.

- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1285 (1868), 23. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, 1285 (1868), ss. 126-142.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1286 (1869), 24. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1286/1869), ss. 154-170.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1287 (1870), 25. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1287/1870), ss. 172-187.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1288 (1871), 26. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1288/1871), ss. 190-205.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1289 (1872), 27. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1289/1872), ss. 178-193.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1290 (1873), 28. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1290/1873), ss. 172-188.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1291 (1874), 29. Def'a, İstanbul: Matbuat-ı Maarif, (1291/1874), ss. 182-194.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1292 (1875), 30. Def'a, İstanbul: Matbuat-ı Maarif, (1292/1875), ss. 207-218.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1293 (1876), 31. Def'a, İstanbul: Matbuat-ı Maarif, (1293/1876), ss. 207-219.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1294 (1877), 32. Def'a, İstanbul: Halil Efendi Matbaası, (1294/1877), ss. 584-599.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1295 (1878), 33. Def'a, İstanbul: Rıza Efendi Matbaası, (1295/1878), ss. 475-490.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1296 (1879), 34. Def'a, İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, (1296/1879), ss. 254-264.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1297 (1880), 35. Def'a, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1297 (1880), ss. 280-292.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1298 (1881), 36. Def'a, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1298 (1880), ss. 305-314.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1299 (1882), 37. Def'a, İstanbul: Matbaaat-ı Maarif, 1299 (1882), ss. 374-382.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1300 (1883) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 38. Sene, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Matbaa-i Ebu'z-Ziya, 1299 (1882), ss. 346-356.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1301 (1884) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 39. Sene, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1301 (1884), ss. 557-570.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1302 (1885) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 40. Def'a, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1302 (1885), ss. 568-581.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1303 (1886) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 41. Def'a, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1303 (1886), ss. 479-487.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1304 (1887) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 42. Sene, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1304 (1887), ss. 434-441.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1305 (1888) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 43. Def'a, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1305 (1888), ss. 345-355.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1306 (1889) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 44. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-ı Umumisi, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1306 (1889), ss. 746-755.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1307 (1889) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 45. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-ı Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, (1307/1889), ss. 842-854.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1308 (1890), 46. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-ı Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1308 (1890), ss. 834-846.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1309 (1891), 47. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-ı Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1309 (1891), ss. 866-878.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1310 (1892), 48. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-ı Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1310 (1892), ss. 878-891.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1311 (1893), 49. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1311 (1893), ss. 904-917.

- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1312 (1894), 50. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1312 (1894), ss. 922-935.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1313 (1895), 51. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, (1313/1895), ss. 962-976.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1314 (1896), 52. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, (1314/1896), ss. 968-982.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1315 (1897) Senesine Mahsus, 53. Sene, İstanbul: Alem Matbaası Ahmet İhsan ve Şürekası, (1315/1897), ss. 604-615.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1316 (1898) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 54. Sene, İstanbul: Alem Matbaası Ahmet İhsan ve Şürekası ve Mahmut Bey Matbaası, 1314 (1898), ss. 733-746.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1317 (1899) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 55. Sene, İstanbul: Daru'l-Hilafeti'l-Aliye Matbaa-i Amire, 1315 (1899), ss. 701-712.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1318 (1900) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 56. Sene, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası-Serviçen Matbaası, 1316 (1900), ss. 741-753.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1319 (1901) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 57. Sene, İstanbul: Daru'l-Hilafeti'l-Aliye Malumat-Tahir Bey Matbaası, 1317 (1901), ss. 805-817.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1320 (1902) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 58. Sene, İstanbul: Darü't-Tıbaatü'l-Amire, 1318 (1902), ss. 820-833.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1321 (1903) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 59. Sene, İstanbul: Alem Matbaası Ahmet İhsan ve Şürekası, 1319 (1903), ss. 880-894.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1322 (1904) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 60. Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekası, 1320 (1904), ss. 900-914.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1323 (1905) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 61. Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan, 1321 (1905), ss. 974-988.

- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1324 (1906) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 62. Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan, 1322 (1906), ss. 1038-1052.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1325 (1907) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 63. Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan, 1322 (1907), ss. 1034-1048.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1326 (1908) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 64. Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan, 1323 (1908), ss. 1034-1048.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1326 (1910) Sene-i Maliyesi, 65. Sene, İstanbul: Selanik Matbaası, (1326/1910), ss. 132-151.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1327 (1911) Sene-i Maliyesi, 66. Sene, İstanbul: Selanik Matbaası, 1327 (1911), ss. 146-165.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1328 (1912) Sene-i Maliyesi, 67. Sene, İstanbul: Selanik Matbaası, 1328 (1912), ss. 142-160.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, 1333-1334 (1918) Sene-i Maliyesi, 68. Sene, İstanbul: Hilal Matbaası, 1334 (1918), ss. 174-184.

Diğer Kaynaklar

- ÇİPOF, Bojidar, ***Patrikhane İle Mücadelem Bulgar Eksarhlığı Vakfı'nda 15 Yıl***, İstanbul: Kitap Mat., 2010.
- CONSTANTİNİDES, Michael, ***The Orthodox Church***, London: Williams&Norgate Lmt, 1931.
- ENGELHARDT, ***Tanzimat ve Türkiye***, Türkçesi: Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yay., 1999.
- FORTESCUE, Adrian, "Exarch", ***The Catholic Encyclopedia, Volume 5*** by Charles G. Herbermann, online edition copyright, 2005, ss. 1491-1492.
- FRAZEE, Charles A., ***Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923***, Çev.: Cemile Erdek, İstanbul: Küre Yay., 2009.
- İNALCIK, Halil, ***Tanzimat ve Bulgar Meselesi***, İstanbul: Eren Yay., 1992.
- KENANOĞLU, M. Macit, ***Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek***, İstanbul: Klasik Yay., 2004.
- KİUTUÇKAS, Yeorgios, "1878'e Kadar İstanbul'daki Bulgar Cemaati", Ed.: Pinelopi Stathis, ***19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler***, Çev.: Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999, ss. 36-51.

- KURAT, Akdes Nimet, “Bulgaristan”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, ss. 796-801.
- KURUYAZICI, Hasan – TAPAN, Mete, *Sveti Stefan Bulgar Kilisesi Bir Yapı Monografisi*, 2. Bas., İstanbul: YKY, 2009.
- LINS, Joseph, “Bulgaria”, ”, *The Catholic Encyclopedia, Volume 3* by Charles G. Herbermann, online edition copyright, 2005, ss. 87-91.
- MEVSİM, Hüseyin, *Bulgar Edebiyatı İstanbul’da-İstanbul Bulgar Edebiyatında*, A.Ü. Sos. Bil. Enst. Batı Dilleri ve Edebiyatları (Bulgar Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.
- OBELENSKY, Dimitri, *The Bogomils a Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge, 1948.
- P(ARMAKSIZOĞLU), İ(smet), “Eksarhane”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 14, Ankara: Milli Eğitim Bas., 1966, s. 473.
- POWİCKE, Fred J., “Bogomils”, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Ed.: James Hastings, Vol. 2, Edinburg: T&T CLARK, 1909, ss. 784-785.
- REFİK, Ahmet, “Osmanlı İmparatorluğunda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, On Beşinci Sene, Numara: 8(85), İstanbul, 1341, ss. 73-84.
- SEYFELİ, Canan, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Süryani Kadim Kilisesi Örneği”, *Süryaniler ve Süryanilik I*, (Haz.: Ahmet Taşgın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli), Ankara: Orient Yay., 2005, ss.251-265.
- SEYFELİ, Canan, “İstanbul Ermeni Patrikliği’nin Kuruluşu”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi (20-21 Nisan 2002) Bildirileri, I. Cilt*, Ankara: ASAM-EREN, 2003, ss. 361-377.
- SEYFELİ, Canan, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği”, *Milel ve Nihal*, c. 1, S. 1, Aralık 2003, ss. 125-149.
- SEYFELİ, Canan, *İstanbul Ermeni Patrikliği, Kuruluşu ve Tarihten Günümüze İdari Yapısı*, Ankara: Aziz Andaç Yay., 2005.
- SOFRONİ, Vračalı, *Osmanlı’da Bir Papaz Günahkâr Sofroni’nin Çileli Hayat Hikayesi 1739-1813*, Çev.: Aziz Nazmi Şakir-Taş, İstanbul: Kitap Yay, 2003.
- THORNTON, James, *The Oecumenical Synods of the Orthodox Church A Concise History*, California: Center for Traditionalist Orthodox Studies, 2007.